

Inhoudsopgave

Verantwoording	7
‘Een ezel in Afrika trok gewoon de kar’ Seksueel nationalisme en de Nederlandse roman <i>Agnes Andeweg</i>	9
Een mateloos verlangen Homoseksualiteit, jodendom en de moderniteit van de natie <i>Stefan Dudink</i>	27
‘Vooral protestants opgevoede mensen zullen dit moeilijk kunnen verwerken’ Het proces-Van het Reve als vertoning van katholieke en homo-emancipatie <i>David J. Bos</i>	47
<i>De avonden</i> als graadmeter voor Nederland als homotolerante natie <i>Femke Essink</i>	77
Een gezongen seksuele revolutie Het Franse chanson en het debuut van de singer-songwriter Boudewijn de Groot <i>Maike Meijer</i>	97
Wat wel mocht Seksualiteit op het scherm tot <i>Turks Fruit</i> <i>Geert Buelens</i>	115
Bevrijding of trauma? Seksueel misbruik in <i>Ik, Jan Cremer</i> <i>Gijsbert Pols</i>	149
‘Vooral in het preutse Amerika’ De dagbladberichtgeving over de <i>Vijftig tinten</i> -trilogie in cross- nationaal perspectief <i>Hanneke Bezemer en Pauwke Berkers</i>	159

Een seksueel geëmancipeerde natie Over nativisme en moderne zeden <i>Jan Willem Duyvendak</i>	179
Essay: Voorbij de blijheid <i>Christiaan Weijts</i>	193
Over de auteurs	201
Personenregister	205

Verantwoording

Deze bundel is het resultaat van het symposium *Culturele dimensies van seksuele emancipatie* dat begin 2013 plaatsvond aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Mijn dank gaat uit naar het onderzoeksinstituut Historische, Literaire & Culturele Studies en de afdeling Algemene Cultuurwetenschappen aldaar, in het bijzonder naar André Lardinois en Sophie Levie, voor hun stimulerende ondersteuning bij de organisatie van het symposium. Dank ook aan het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Seksualiteit voor de genereuze bijdrage die deze bundel financieel mogelijk maakte. Dank aan mijn collega's van het Centrum voor Gender en Diversiteit en de onderzoeksgroep Arts, Media and Culture van de Universiteit Maastricht, en van de afdeling Algemene Cultuurwetenschappen en het Institute for Gender Studies in Nijmegen voor hun opbouwende commentaar op presentaties en stukken-in-wording. Dank aan Maaïke Groot en Saskia Gieling bij Amsterdam University Press die meedachten en meewerkten. Dank tot slot aan de auteurs, die enthousiast reageerden op mijn idee om cultuur en seksuele emancipatie vanuit verschillende disciplines te onderzoeken.

Enkele van de hier gepubliceerde bijdragen zijn bewerkingen van eerder verschenen artikelen. Het stuk van David Bos is een bewerking en uitbreiding van 'God en ezel. Veertig jaar na Van het Reve's vervolging wegens smalende godslastering', *Theologisch Debat*, 3 (2006), pp. 41-49. Het artikel van Gijsbert Pols is een Nederlandse bewerking van 'Men Don't Tell? Masculinity, Sexual Abuse and Narrative in *I, Jan Cremer*', *Journal of Dutch Literature*, 4/1 (aug. 2013), pp. 88-102. Jan Willem Duyvendaks artikel is deels gebaseerd op zijn opiniebijdrage 'Oikofobie? We zijn juist alleen maar bezig met ons thuisgevoel' (*NRC Handelsblad*, 14 september 2013).

Agnes Andeweg
februari 2015

‘Een ezel in Afrika trok gewoon de kar’

Seksueel nationalisme en de Nederlandse roman

Agnes Andeweg

In april 2006 opende Ayaan Hirsi Ali in voormalig concentratiekamp Westerbork de tentoonstelling *Wie kan ik nog vertrouwen?*, over vervolging en verzet van homoseksuelen in nazi-Duitsland en Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hirsi Ali was op dat moment Kamerlid voor de VVD; het was welgeteld een maand voordat ze door de beruchte VARA-documentaire over haar asiolverhaal haar Kamerzetel zou opgeven.¹ Ayaan Hirsi Ali was in enkele jaren uitgegroeid tot een publieke figuur, zeker sinds haar samenwerking aan de korte film *Submission* met regisseur en columnist Theo van Gogh, die in november 2004 vermoord werd. Haar standpunten over de islam deden veel stof opwaaien. Politieke tegenstanders verweten haar dat ze met haar harde uitspraken, zoals ‘ik vind de islam [...] een achterlijk uitgangspunt’, het debat over de multiculturele samenleving polariseerde, medestanders prezen haar principiële stellingnames, onder andere over de vrijheid van meningsuiting.² Je zou je kunnen afvragen waarom juist zij gevraagd werd voor de opening van een tentoonstelling over homoseksualiteit en de Tweede Wereldoorlog, twee onderwerpen waarop ze zich niet bepaald als woordvoerder had gemanifesteerd. Natuurlijk, de combinatie van Hirsi Ali en brandbare onderwerpen als de Tweede Wereldoorlog en homoseksualiteit was een garantie voor media-aandacht voor de tentoonstelling, maar had het niet meer voor de hand gelegen om een slachtoffer, of een homoseksuele politicus uit te nodigen?

Zoals *memory studies* ons heeft geleerd vertelt de manier waarop gebeurtenissen herdacht worden ons minstens evenveel over het heden als over het verleden. Een bekend voorbeeld is de manier waarop communistische verzetsstrijders lang werden weggemoffeld in herdenkingen van de Tweede

1 De VARA-documentaire *De Heilige Ayaan* werd uitgezonden op 11 mei 2006, en Hirsi Ali trad enkele dagen later af. Het handelen van VVD-minister Rita Verdonk in deze zaak bracht haar in conflict met de fractie van regeringspartner D66, wat op 30 juni 2006 resulteerde in de val van het kabinet Balkenende-II.

2 Hirsi Ali deed haar uitspraak in een interview met *Trouw*, 25 januari 2003. Vanwege een andere uitspraak in dat interview (‘Mohammed is, gemeten naar onze westerse maatstaven, een perverse man. Een tiran.’) deden diverse moslims aangifte wegens belediging, maar dat leidde niet tot vervolging door het OM.

Wereldoorlog, omdat de Koude Oorlog communisten tot de nieuwe vijand had gebombardeerd.³ Ook in dit geval wordt de hedendaagse context zichtbaar in de wijze van herdenking. Door Hirsi Ali uit te nodigen werd de vervolging en het verzet van homoseksuelen in de Tweede Wereldoorlog – een thema dat onder historici allerm minst onomstreden is⁴ – *geframed* in actuele Nederlandse debatten. In haar openingstoespraak zette Hirsi Ali de homo-emancipatie in het Nederland van nu af tegen de vervolging van homoseksuelen in islamitische landen, zoals die van haar jeugd.⁵

In haar toespraak geeft Hirsi Ali drie voorbeelden die duidelijk moeten maken hoe geëmancipeerd Nederland is op het gebied van homoseksualiteit. Naast een persoonlijke anekdote over een homoseksuele leraar op haar hogeschool, ontleent ze twee voorbeelden aan Nederlandse schrijvers. Hirsi Ali begint met een verwijzing naar Andreas Burnier (pseudoniem van Catharina Irma Dessaur, 1931-2002):

Toen de schrijfster Andreas Burnier – en ik hoef op deze plaats niet te vertellen dat zij joods en lesbisch was – al romans had geschreven over vrouwenliefde, antwoordde mijn oma op de vraag hoeveel kinderen ze had: ‘Eén’. Ze had negen dochters en een zoon. Dat zei ze ook over ons gezin. Dat er maar een kind was. ‘En wij dan?’ vroeg mijn zus en ik.

In de context van een tentoonstelling over homoseksuelen in de Tweede Wereldoorlog lijkt het misschien niet meer dan toepasselijk dat Hirsi Ali de aandacht vestigt op het feit dat Burnier lesbisch was. Ze doet dat via het retorische middel van de zogeheten *apofasis*: met de tussenzin die zegt wat volgens de spreekster eigenlijk niet gezegd hoeft te worden, suggereert ze dat dit algemeen gedeelde kennis is, en dat deze kennis relevant is voor de gelegenheid waar zij haar toehoorders toespreekt. Het is echter goed om te bedenken dat Andreas Burnier werd vervolgd en onderdook omdat ze joods was, en niet omdat ze lesbisch was. Ze was tenslotte pas negen jaar oud toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Hoewel Burnier zich al van jongs af aan ‘anders’ voelde – in haar roman *Het Jongensuur* (1969) zou ze het verlangen

3 Zie Withuis, 2002.

4 De manier waarop de samenstellers van de tentoonstelling slachtofferschap van homoseksuelen benadrukten, riep kritische reacties op van historici, zie Van der Klein & Van der Meer, 2007. Een kritische reactie op Hirsi Ali's toespraak (mede ondertekend door auteur dezes): Van der Klein & Van der Meer, e.a., 2006. Voor een overzicht van de reacties: <http://www.vertrouwen.nu/reacties.htm>.

5 Voor de volledige tekst van Hirsi Ali's toespraak, zie <http://www.vertrouwen.nu/SpeechAyaan%20opening.pdf>.

beschrijven om een jongen te zijn – was dat zeker niet de reden waarom ze vervolgd werd.

Hirsi Ali's volgende voorbeeld van homo-emancipatie in Nederland is een verwijzing naar Gerard Reve:

Ik wist niets van homoseksualiteit. Ik wist niets van Gerard Reve. Een ezel in Afrika trok gewoon de kar. Er zijn meerdere redenen waarom een van de beroemdste zinnen uit de Nederlandse literatuur bij ons niet in vertaling verscheen: 'Als God zich opnieuw in Levende Stof gevangen geeft, zal Hij als Ezel terugkeren, hoogstens in staat een paar lettergrepen te formuleren, miskend en verguisd en geranseld, maar ik zal Hem begrijpen en meteen met hem naar bed gaan, maar ik doe zwachtels om Zijn hoefjes, dat ik niet te veel schrammen krijg als Hij spartelt bij het klaarkomen.'

Die beroemde zin waarnaar Hirsi Ali verwijst, verscheen voor het eerst in *Dialog: Tijdschrift voor homofilie en maatschappij* (1965) en vormde de aanleiding voor het zogenoemde Ezelproces waarin Reve terecht stond voor smalende godslastering.⁶ Reve werd uiteindelijk in 1968 vrijgesproken door de Hoge Raad. Ook bij dit voorbeeld veronderstelt Hirsi Ali dat zij spreekt tot goede verstaanders. Alleen wie bekend is met het Ezelproces, zal de grap van de zin 'Een ezel in Afrika trok gewoon de kar' onmiddellijk begrijpen.

Seksueel nationalisme

De toespraak van Hirsi Ali is om verschillende redenen opvallend. Allereerst illustreert die het fenomeen dat seksuele emancipatie – met name tolerantie ten aanzien van homoseksualiteit – is uitgegroeid tot een gezichtsbepalend element van de Nederlandse identiteit, dat met name in actuele discussies over de multiculturele samenleving wordt gemobiliseerd.⁷ Dit fenomeen wordt seksueel nationalisme genoemd en is geen exclusief Nederlands verschijnsel. Een variant van de term ('homonationalism') werd in 2007 gemunt door Jasbir Puar in een analyse van de Amerikaanse wandaden in de Iraakse gevangenis Abu Ghraib.⁸ Volgens Puar had deze geweldsuitbarsting alles

6 Van het Reve, 1965; later herdrukt in *Nader tot U* (1966). Zie voor een verslag van het proces: Fekkes, 1968.

7 Voor een introductie op de Nederlandse context, zie Dudink 2011, en Mepschen, Duyvendak en Tonkens, 2010; zie ook Verkaaik, 2009, hoofdstuk 6.

8 Puar, 2007.

te maken met een veronderstelde tegenstelling tussen westerse 'bevrijde' en islamitische 'onderdrukte' seksualiteit. Deze tegenstelling wordt ook in actuele Nederlandse discussies over homoseksualiteit geconstrueerd. Homofobie is iets geworden wat in tegenspraak is met Nederlandse waarden, en de islam wordt in dit seksueel-nationalistische vertoog gezien als de belangrijkste bedreiging van die waarden. Acceptatie van homoseksualiteit, en tot op zekere hoogte ook van vrouwenemancipatie, is onderdeel geworden van wat het betekent om een 'echte' Nederlander te zijn.⁹ Die seksueel bevrijde identiteit wordt al te snel verabsoluteerd, zoals de sociologen Mepschen, Duyvendak en Tonkens stellen: 'In order to criticize Muslims as backwards and as enemies of European culture, gay rights are now heralded as if they have been the foundation of European culture for centuries.'¹⁰ Seksueel nationalisme verhult zo hoe recent homorechten in het Westen zijn, en verhult dat er ook in Nederland tot op de dag van vandaag uiteenlopende opvattingen bestaan over homoseksualiteit (denk aan de terugkerende discussies over de 'weigerambtenaar', homoseksuele docenten en seksuele voorlichting op scholen). Bovendien ontkent het de uiteenlopende opvattingen over homoseksualiteit en homoseksuele praktijken onder moslims.

Hirsi Ali contrasteert in haar toespraak de situatie in Nederland met Afrika. Het schrijverschap van Burnier vormt een contrast met de situatie in haar familie, waar haar oma het bestaan van vrouwen feitelijk niet erkent. Reve wordt opgevoerd als een held van het vrije woord; zijn Ezelcitaat zou volgens Hirsi Ali in Afrika niet vertaald kunnen worden. Reve en Burnier fungeren zo in een seksueel-nationalistisch vertoog. Daar zijn wel enkele kanttekeningen bij te maken. David Bos wijst er in zijn bijdrage in deze bundel op dat de beeldvorming van Reve als slachtoffer van orthodoxe gelovigen of als triomfator van het recht op vrije meningsuiting, op zijn minst nuancering behoeft. In die voorstelling van zaken blijft de rol van Nederlandse dominees, pastoors en theologen als hervormers op het terrein van seksualiteit onderbelicht.¹¹ Terwijl Hirsi Ali's politieke stellingnames vooral tégen iedere vorm van religie waren gericht, kwam Reve juist nadrukkelijk op voor het recht op zijn eigen geloofsbeleving. Reve was bovendien geen willoos slachtoffer; hij verzocht zelf de officier van justitie om een uitspraak in zijn zaak, en voegde nieuwe citaten (uit het later verschenen *Nader tot U*) toe aan zijn dossier. De officier van justitie, Abspoel, op

9 Zie ook Wekker, 2009.

10 Mepschen etc. 2010, p. 965.

11 Oosterhuis (1992) wees als een van de eersten op de relatief tolerante opvattingen over homoseksualiteit onder katholieke zielzorgers.

zijn beurt, was geen ondubbelzinnige aanklager, maar noemde Reve een 'medechristen'.¹²

Zoals voor iedere vorm van nationalisme geldt, zijn verbeeldingen van die gemeenschappelijke identiteit cruciaal voor de constructie ervan. In Hirsi Ali's toespraak fungeren schrijvers als de vertegenwoordigers van die seksueel bevrijde nationale identiteit, en dat is de tweede reden waarom ik haar toespraak interessant vind. Hirsi Ali verwijst niet naar de eerste Roze Zaterdag of naar de legalisering van het homohuwelijk om haar punt over homo-emancipatie te maken, maar naar schrijvers, naar literatuur. En zij is bepaald niet de enige voor wie schrijvers zo'n rol vervullen, zoals alleen al blijkt uit de retorische structuur van haar toespraak waarin ze beide auteurs en hun rol bekend veronderstelt. Ik vermoed dat veel Nederlanders van veertig jaar en ouder, gevraagd naar de veranderingen in de jaren zestig en zeventig op het gebied van seksualiteit en van homo- en vrouwenemancipatie, met een schrijver op de proppen zullen komen: Jan Wolkers, Jan Cremer, Gerard Reve, Andreas Burnier, of, voor veel vrouwen, Anja Meulenbelt.¹³ In de geschiedenis van seksuele emancipatie, althans in de nationale beeldvorming daarvan, spelen schrijvers en hun werk kennelijk een belangrijke rol. Een voorbeeld van Gerard Reves symbolische functie is de herdenking van de moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2012, waar alle media melding maakten van het feit dat oud-partijgenoot Ronald Sørensen van Leefbaar Rotterdam 'een gedicht van wijlen Gerard Reve' voordroeg, zonder dat ook maar een keer vermeld werd om welk gedicht het ging: het draaide om het 'merk' Gerard Reve.¹⁴

Zowel journalisten als wetenschappers dragen bij aan die beeldvorming. Wie in de krantendatabase LexisNexis bijvoorbeeld zoekt op Wolkers en Cremer tezamen, vindt tientallen treffers waarin beide auteurs in verband worden gebracht met seksuele bevrijding, vooral uit het eerste decennium van deze eeuw. Bij het overlijden van Jan Wolkers in 2007 liet *De Telegraaf* lezers reageren op de stelling dat hij 'samen met Cremer literaire motor achter seksuele revolutie' was. 57 procent van de (enkele honderden) respondenten

12 Zie Bos, elders in deze bundel, en Bos, 2006, p. 42.

13 Het recente *Babyboomboek. Wat ze lasen, wat hen vormde, wat ze dachten* van Ronald Havenaar (2015), een *tour-d'horizon* langs 36 volgens Havenaar bepalende boeken (fictie en non-fictie) is precies op dit uitgangspunt gestoeld.

14 Navraag bij Leefbaar Rotterdam leerde dat het om het gedicht 'Dagsluiting' (1966) gaat; Ronald Sørensen gaf als toelichting bij deze keuze: 'Pim was ook weifelend op religieus gebied (soort wishful thinking) en ook eenzaam en op zoek naar echte liefde.' (email-correspondentie).

was het daarmee eens.¹⁵ Gerard Reve werd in 2009 een 'boegbeeld van de homo-emancipatie' genoemd;¹⁶ *NRC*-journalist Arnold Heumakers vatte het in 2011 zo samen: 'Is de literatuur in Nederland ooit zo belangrijk geweest als in de roerige jaren zestig? In elk geval léék zij belangrijk – zeker in de ogen van de jongeren. Zij, wij hadden het gevoel dat de romans en verhalen van Hermans, Reve en Mulisch iets te zeggen hadden dat speciaal ons aanging'.¹⁷

Ook Nederlandse literatuurgeschiedschrijvers dichten schrijvers een rol toe in dezen, neem bijvoorbeeld de recente literatuurgeschiedenis van Hugo Brems: '... [H]et was vooral in de seksuele revolutie dat de literatuur, net zoals het theater en de film, een rol heeft gespeeld. Zij weerspiegelde niet alleen de nieuwe zeden, maar speelde soms ook een voortrekkersrol door de grenzen van tolerantie te overschrijden. In enkele markante gevallen kwamen schrijvers en uitgevers daardoor in aanraking met het gerecht'.¹⁸ En in een beschouwing uit 1999 schrijft Ton Anbeek over de naoorlogse literatuur van 'Lucebert, Campert, Mulisch, Claus, iets later Wolkers':

Ongetwijfeld heeft deze nieuwe literatuur een rol gespeeld bij twee processen die in de jaren zestig met kracht doorzetten: de ontzuiling en de grotere seksuele vrijheid. Beide aspecten vindt men terug in het werk van Jan Wolkers, die in deze periode oplagen haalde waar voordien geen enkele literaire auteur van had kunnen dromen. Het is de periode dat de literaire bestseller wordt geboren, bijvoorbeeld Jan Cremers 'onverbidelijk' succesrijke schelmenromans. Er is misschien geen periode geweest waarin de literatuur zozeer bijdroeg tot de eigen identiteit van de lezer als juist eind jaren vijftig-begin jaren zestig.¹⁹

Niet alleen onder literatuurhistorici, maar ook in de geschiedschrijving over de jaren zestig is het idee terug te vinden dat Nederlandse schrijvers hebben bijgedragen aan de snelle veranderingen op het gebied van seksualiteit die Nederland na 1945 heeft doorgemaakt. Zo memoreert James Kennedy in zijn geschiedenis van Nederland in de jaren zestig het grote succes van Jan Wolkers en Jan Cremer. Hoewel hij hun werk als politiek

15 'Jan Wolkers verplichte kost scholieren; Samen met Cremer literaire motor achter seksuele revolutie'. *De Telegraaf* 23 oktober 2007.

16 *De Volkskrant*, 14 augustus 2009.

17 Heumakers, 2011.

18 Brems, 2006, pp. 372-379. Andere voorbeelden: Meijer, 1993, pp. 819-825; en Calis, 2010.

19 Anbeek, 1999, pp. 2-11. Overigens is Anbeek in zijn afscheidsrede, zes jaar later, een stuk terughoudender over de mogelijke relaties tussen literatuur en maatschappij, zie Anbeek, 2005.

'niet-geëngageerd' bestempelt, impliceert hij dat zij grote invloed hadden, met name op jongeren:

Het succes van Wolkers werd slechts door Jan Cremers *Ik Jan Cremer* (1964) overtroffen. Deze 'schelmenroman', waarin de hoofdfiguur zichzelf zonder remmingen opdringt aan een wereld die hem moreel kapotgemaakt heeft, was controversieel vanwege de seksuele grofheid en de scatologische onbehouwenheid. [...] Maar het boek was een geweldig succes, vooral onder de jongeren; *De Bezige Bij* verkocht de fenomenale hoeveelheid van tweehonderdduizend exemplaren in twee jaar tijd, en het boek van Cremer was het gesprek van de dag.²⁰

Over Gerard Reve schrijft Kennedy: 'Van het Reve, zelf homoseksueel, deed geen enkele moeite zijn seksuele oriëntatie te verbergen en door hem werd homoseksualiteit midden jaren zestig een onderwerp van publieke discussie.'²¹ De historicus Von der Dunk werpt het net wat breder uit dan de seksuele revolutie: 'De strijd tegen de bedompte christelijke kinderkamer en de poging zich daaraan te ontworstelen loopt door een groot deel van de Nederlandse romanliteratuur, zeker na de oorlog.'²² Voor zowel Kennedy als Von der Dunk is de stap van roman naar maatschappij niet groot, integendeel, zoals alleen al blijkt uit het feit dat literatuur besproken wordt in hun historische werk.

In zijn overzicht van de geschiedenis van de veranderende seksuele moraal in Nederland wijst Paul Schnabel niet exclusief op literatuur, maar ook op de maatschappelijke invloed van andere cultuuruitingen zoals toneel en muziek:

De grensverlegging in de openlijkheid van de presentatie van seksualiteit is meer een zaak van kunstenaars geweest. De geschiedenis van het met vaak veel publiek debat en juridisch ingrijpen gepaard gaande explicieter worden van de uitdrukking van het seksuele in woord en beeld, op het toneel en in de muziek, is voor Nederland nog niet geschreven.²³

De auteurs van deze citaten leggen verschillende accenten, maar ze hebben met elkaar gemeen dat ze literatuur, of cultuuruitingen in bredere

²⁰ Kennedy, 1995, p. 123.

²¹ Kennedy, 1995, p. 141.

²² Von der Dunk, 1994, p. 119.

²³ Schnabel, 1990, p. 21.

zin, beschouwen als een maatschappelijke factor van betekenis. Hirsu Ali's toespraak is zo te beschouwen als een voorlopig eindpunt van een langere ontwikkeling: de rol van schrijvers in de collectieve verbeelding wordt nu ook in een politiek vertoog uitgesproken.

De prominentie van schrijvers in de nationale beeldvorming (of misschien moeten we eerder van mythevorming spreken) is verrassend te noemen. Het is maar zelden dat aan kunst en cultuur zo'n directe maatschappelijke invloed wordt toegeschreven.²⁴ Historici van maatschappelijke veranderingen op het gebied van seksualiteit hebben zich beziggehouden met specifieke contexten of fenomenen (zoals de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), de kerken, seksuele opvoeding, geslachtsziekten), of met specifieke groepen (zoals feministen of homoseksuelen (m/v)), maar niet of nauwelijks met kunst en cultuur.²⁵ Hun werk laat zien dat begrippen als 'seksuele revolutie' en 'seksuele bevrijding' sterk genuanceerd moeten worden. Het gaat, zoals historicus Harry Oosterhuis het omschrijft, om een lang proces met een korte versnelling.²⁶ Toch blijft de beeldvorming van enkele individuen die de zaak eind jaren zestig op zijn kop zetten hardnekkig. Om te begrijpen hoe deze nationale beeldvorming tot stand is gekomen, en wat er nu precies te zeggen valt over de rol van schrijvers, filmmakers en zangers in de maatschappelijke veranderingen op het gebied van seksualiteit, is meer onderzoek nodig. Deze bundel wil daarmee een begin maken, en zo het terrein ontginnen dat sinds Schnabels opmerking van ruim twintig jaar geleden nog altijd grotendeels braak ligt. Daarbij gaat het enerzijds om het zichtbaar maken van de mogelijke connecties tussen cultuuruitingen en maatschappelijke veranderingen, en anderzijds om het analyseren van de mogelijke vertekening die is ontstaan door de aandacht voor enkele individuen.

In een beschouwing over de relatie tussen literatuur en geschiedenis deed Frans Ruiter een aantal jaren geleden al de observatie dat onder zowel historici als literatuurhistorici een vrij grote consensus lijkt te bestaan over de maatschappelijke en historische betekenis van de spraakmakende naoorlogse literatuur. Ruiter voegt daaraan toe: 'Dat toevallig juist allemaal

24 De rol van popmuziek in de *sixties* en de seksuele revolutie is wel onderwerp van onderzoek, zie bijv. Echols (2010) en Briggs (2012), maar die is logischerwijs veel minder deel van de *nationale* verbeelding. In Nederland besteedt Righart (1995) aandacht aan de rol van popmuziek in de jaren zestig. Een poging om een causaal verband te leggen tussen het lezen van homo-literatuur en *coming out* slaagde niet (Grubb 1984).

25 Zie respectievelijk: Nabrink 1978, Oosterhuis 1992, Röling 1994 en Wouters 2012, Mooij 1990, Costera Meijer 1996; Hekma 1990, 2004, Duyvendak 1994, Schuyf 1994 en Koenders 1996.

26 Oosterhuis, 1997.

canonieke schrijvers zo'n belangrijke historische rol krijgen toebedeeld, wekt enige argwaan, en doet vermoeden dat toch wel van enige narratieve vertekening sprake moet zijn.²⁷ Die opmerking kan op twee manieren gelezen worden: ten eerste als een uitspraak over literatuurgeschiedenis, ten tweede als een uitspraak over de geschiedenis van seksualiteit in Nederland. In het eerste geval zegt Ruiter in feite dat literair-historisch belang wordt afgemeten aan de mate waarin romans maatschappelijke taboes doorbreken (en dus niet aan zoiets abstracts als 'literaire kwaliteit'): het kan, zoals Ruiter impliceert, haast geen toeval zijn dat juist de als 'progressief' of schokkend beschouwde schrijvers gecanoniseerd zijn. Dat roept de vraag op hoe het komt dat allerlei andere romans die ook voor ophef zorgden veel minder tot de collectieve verbeelding doordrongen. Zijn indertijd spraakmakende romans als Anna Blamans *Eenzaam avontuur* (1948), Simon Vestdijks *De schandalen* (1953), Simon Vinkenoogs *Zolang te water* (1954), of Nel Noordzijs *Het kan me niet schelen* (1955) vergeten dankzij een te beperkte blik op de jaren zestig? Waarom zorgde Mulisch' *Twee vrouwen* (1975) juist niet voor ophef (die ontstond pas op kleine schaal in 2008, toen de burgemeester van Barneveld Mulisch' boek, dat jaar centraal in de campagne Nederland Leest, niet wilde uitdelen)?²⁸ Met andere woorden, via welke schrijvers en werken wordt een seksueel bevrijd Nederland eigenlijk verbeeld (en via welke niet), en hoe komt die verbeelding tot stand?

Ruiters observatie kan ook gelezen worden als een uitspraak over de 'seksuele revolutie'. Dat juist gecanoniseerde schrijvers als Wolkers en Reve als seksuele bevrijders door het leven gaan, zegt iets over wat onder seksuele bevrijding wordt verstaan door (literatuur)historici: namelijk het doorbreken van taboes (welke precies?) en het openlijk spreken over seksualiteit. Jan Wolkers als maatgevend beschouwen voor seksuele bevrijding beperkt de blik echter nogal. Uit diverse publicaties komt de naoorlogse Nederlandse literaire wereld naar voren als hypermannelijk.²⁹ Door te onderzoeken wat voor opvattingen over seksualiteit (homo/hetero) worden uitgedrukt in de

27 Ruiter, 2000, p. 22.

28 Zie: http://vorige.nrc.nl/kunst/article2042890.ece/Geen_gratis_Mulisch_voor_Barneveld. De Gereformeerde Gemeenten schreven een protestbrief aan de NS, hoofdsponsor van de campagne Nederland Leest. NS stelde een speciale trein beschikbaar waarin drie lesbische stellen trouwden, tot ongenoegen van de Gereformeerde Gemeenten; zie http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/gereformeerde_gemeenten_tekenen_protest_aan_bij_ns_1_286471. Zie ook Andeweg, 2013.

29 Vogel, 2001 (over literaire kritiek); Meijer, 1996, pp. 39-58; en Pieterse 2007 (romananalyses); Franssen, 2010 (over auteurschap).

literaire werken die ophef veroorzaakten, en die de canon haalden, krijgen we beter inzicht in de onderliggende opvattingen van ‘bevrijding’.

Jan Willem Duyvendak wijst in zijn boek *The Politics of Home* op de symbolische activiteit die nodig is om je ergens thuis te voelen. Een huis wordt een ‘thuis’ door het betekenis te geven via symbolen en verhalen.³⁰ In deze bundel vragen we ons af wat er in de boekenkasten staat waarmee het huis van de Nederlandse natie is ingericht; met welke verhalen, dichtregels, films en liederen omringen ‘wij’ ons om ons thuis te voelen, en wie zijn ‘wij’ precies?

Culturele dimensies van seksuele emancipatie: de artikelen

Hiermee zijn een aantal centrale vragen geïdentificeerd. De auteurs in deze bundel onderzoeken de culturele dimensies van seksuele emancipatie vanuit letterkundig, film- en cultuurhistorisch, theologisch en sociologisch perspectief, waarbij zowel kwalitatieve als meer empirische methoden gebruikt worden. De verscheidenheid aan disciplinaire invalshoeken is niet alleen zichtbaar *tussen* de artikelen, maar vaak ook *daarbinnen* – de meeste auteurs bewegen zich ook zelf op en over de grenzen van hun oorspronkelijke academische discipline. De bundel levert zo een bijdrage aan zowel de geschiedenis van, als de culturele herinnering aan seksuele emancipatie van Nederland, zonder daarbij overigens volledigheid na te streven. *Usual suspects* zoals Reve en Cremer worden in nieuw perspectief geplaatst en krijgen een plek naast minder onderzochte auteurs en kunstdisciplines als Boudewijn de Groot en de vroege Nederlandse film. Behalve onderzoek naar receptie en circulatie van literatuur, lied en film, en naar historische en politieke contexten, presenteren diverse bijdragen ook analyses van teksten. Romans, gedichten, liederen en films verschaffen immers culturele repertoires voor het vervaardigen en stileren van (seksuele) identiteiten. Interpretaties daarvan zijn van belang om nieuwe subjecten ‘leesbaar’ te maken. Ik laat de artikelen in vogelvlucht de revue passeren.

Historicus Stefan Dudink laat in zijn bijdrage zien hoe de geschiedenis van homoseksualiteit in Nederland en de herinnering aan het lot van de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog elkaar kruisen als het gaat om

30 Duyvendak, 2011, p. 37. Zie ook Verkaaik, 2009, hoofdstuk 6, pp. 113-139. Verkaaik betreft romans (van Hermans, Reve, Cremer en Meulenbelt) in zijn discussie van Nederlands secularisme, om ‘een sfeer aan te duiden waarbinnen de ontkerstening zich voltrok’. Hij noemt dit ‘romantopologie’, een term afkomstig van Jojada Verrips, zie Jan van Bremen e.a. 1979.